

TÜRK DESTANLARINDA BİTİŞ KALIPLARI

Naciye YILDIZ*

ÖZET

Destan metinlerini karşılaştırmalı olarak inceleme çalışmaları, kültürel ortaklıkların tespitini mümkün kılar. Bu çalışmada, Türk destanları, "Bitiş Kalıpları" bakımından değerlendirilmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER

Türk Destanları, destan geleneği, bitiş kalıpları

THE ENDING FORMS OF THE TURKISH EPICS

ABSTRACT

By examining epic texts comparatively it is possible to find out cultural features. In this article were investigated "final formules".

KEY WORDS

Turkic epics, epic tradition, final formules

Türk destan geleneğinin şekillendirdiği destanî üslubun bir parçasını ifade kalıpları oluşturmaktadır. Bunların, başlangıç kalıpları olarak adlandırabileceğimiz bir kısmı, dinleyiciyi destanın büyüü atmosferine hazırlamaya yararken, bir kısmı da olaydan olaya, zamandan zamana, mekândan mekâna geçişi sağlamakta ve geçiş kalıpları olarak adlandırılmaktadır. Bitiş kalıpları ise, kabaca bir tanımlama ile, gerçek dünyadan adeta koparak destan dünyasında gezinen ve dinleyicileri de gezdiren anlatıcının, tekrar gerçek dünyaya dönmesini ve dinleyicilerle ilişkisini sağlayan kalıplardır.

Bu çalışmamızda görebilme imkânı bulduğumuz bazı Türk destanlarındaki bitiş kalıpları üzerinde bir değerlendirme yapmak istedik.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Kırgız Türklerinin Manas isimli ve büyük hacimli destanlarının Sagımbay Orazbakoğlu'ndan derlenen eş-metninde destan şu şekilde bitirilmektedir:

“Munu aytkan Sagımbay
Ayta berse comogun
Bilbey turgan sözü cok.
Akılmandar baarıñ uk,
Cazıp nuska çıgargan.”¹

“*Bunu söyleyen Sagımbay,
Söyleyiverse destanını
Bilmediği söz yok.
Akıl sahipleri hepiniz işitin,
Yazıp nüsha çıkardı*”

Kırgız Türklerinin “kence comok” olarak adlandırdıkları Bozton destanında “comok ayağı” şu şekildedir:

“İlgerkiler aytışıp,
Keleçekke kaltırgan.
Cakşı menen camandı el
Elekke salıp ılgaptır.
Murunkunun kereezin
Kiyinkiler ırdaptır,
Kaygı menen kapanı
Kaltırbay alat sındaptır.
Baatır menen balbanın
Coodon saktap kalganın
Kalıñ eli maktaptır.
Keleçekke saktaptır.
Cıldan cılga cetiptir,
Comok bolup ketiptir.
Çeçenderi aytıptır,
Çeberleri cıynaptır.
Irçıları ırdaptır,
Bizden muras kalsın dep,
Akılmandar aytıptır.
Cıyılğandan cıyılıp,
Kiyinkige kalıptır.

“*Evvelkiler söyleyip
Geleceğe ulaştırdı.
Yahşı ile yamanı halk
Eleğe koyupeledi.
Evvelkinin vasiyetini
Sonrakiler söylemiş,
Kaygı ile kederi
Terketmeden sınamış,
Yiğit ile pehlivanın
Düşmandan koruduğu
Kalabalık yurdu övmüş.
Geleceğe iletmış.
Yıldan yıla ulaşmış,
Destan olup gitmiş.
Hatıpleri söylemiş,
Ustaları toplamış.
Şairleri söylemiş,
Bizden miras kalsın diye
Akıl sahipleri söylemiş.
Toplanandan toplanıp
Sonrakilere kalmış.*”

¹ Orazbakoğlu, Sagımbay, *Manas*, C.II, s.379.

Ulamıştar ulaptır,
Ötkön kündör ötüptür,
Ulanışıp oturup
Uşul küngü cetiptir.”²

*Efsaneler eklenmiş,
Geçen günler geçmiş,
Toplanıp oturup
Bugüne yetişmiş.”*

Kırım Türkleri arasında anlatılagelen destanlardan Aşık Garip manzum-mensur karışık anlatım tekniğine sahiptir. Sonuç kalıbı ise manzumdur:

“Dinleniz agalar, tarif eteyim,
Aşıkının yırını men yırlap keteyim.

Baarde açılıp Tifliste guller,
Düğünde, bayramda atlas kiyerler,

Aşık Garipni bilseniz, Kavkazda derler.”³

*“Dinleyiniz ağalar, tarif
edeyim,*

*Aşığın türküsünü ben söyleyip
gideyim*

*Baharda açılır Tiflis’te
çiçekler,*

*Düğünde, bayramda atlas
giyerler,*

*Aşık Garib’i bilseniz,
Kafkas’ta derler”*

Birçok Türk boyunda olduğu gibi Kırım Türklerinde arasında da anlatılan Kuzıkörpeç destanının bitiş kalıbı destanın kendisi gibi mensurdur:

“Bu kabirlernin yanından otken-keçkenler itburunı dayıma kesip,
gullerni de koklap kete ekenler”⁴

*“Bu kabirlerin yanından gelip geçenler kuşburnu dikenini daima
kesip gülleri de koklayıp giderlermiş.”*

Kırım Türklerinin Edige Biy destanında bitiş kalıbı şu şekildedir:

² Toktogulov, Akmat, Bozton, (Türk Dünyası Destanları Projesi, Yayınlanmamış Metin), C.II, s.679-680.

³ Kırım-Tatar Halk Ağzı Yaratıcılığı, s.112.

⁴ a.g.e., s.91.

“İdil yurtı devrildi	“İdil yurdu yıkıldı
Yav üstüne yav keldi.	<i>Düşman üstüne düşman geldi.</i>
Edige aytkan kün keldi.	<i>Edige'nin söylediği gün geldi.</i>
Çıngızın koygan han dağı	<i>Cengiz'in kurduğu han dahi</i>
Han dağına aylandı.	<i>Han dağına döndü.</i>
Altın Ordu tarkadı,	<i>Altın Orda dağıldı,</i>
Han sarayı kalmadı.	<i>Han sarayı kalmadı.</i>
Kırım, Kazan, Acdarhan	<i>Kırım, Kazan, Astarhan,</i>
Ayrı ayrı il boldı.” ⁵	<i>Ayrı ayrı il oldu.”</i>

Köroğlu destanının Türkmen bahşılarında derlenen bir varyantında bitiş kalıbı:

“Her kişem şolar yalı iş bitirip mirat-maksadına yetip, toy-tamaşa edip, ırsgal deryasına bereket, yurda agzıbirlik bersin!

Yagşı yetsin mırada,
Yaman galsın uyada!
Olam galıp nem bolcak,
Hemme yetsin mırada!”⁶

“Herkes bunlar gibi iş bitirip murat-maksadına ulaşip, toy-eğlence yapıp, ırsgal nehrine bereket, yurda birlik-beraberlik versin!

*İyiler ulaşsın murada,
Kötüler kalsın sıkıntıda!
Onlar kalıp ne olacak,
Herkes ulaşsın murada!”*

Yine Türkmenler arasında anlatılagelen Dövletyar destanının bitiş kalıbı şu şekildedir:

“Ay, garaz, Dövletyar beg barada diyilmeyen gep galdımı!

⁵ a.g.e., s.56.

⁶ **Göroğlu**, s.248.

Emma Dövletyar begin özi rast aydıpdır: Dövletyar begni diri diyip gözlemen, yöne öldi diyip hem sözlemen!”⁷

Ey dinleyenler, Dövletyar bey hakkında söylenmeyen söz kaldı mı!

Ama, Dövletyar beyin kendisi doğru söylemiş: Dövletyar beyi sağ diye gözlemeyin, ölü diye de söylemeyin”

Hakas Destanlarından Altın Cüs destanının bitiş kalıbı:

“Olar anda çirlep Anda çurtap, çirgay kaldılar. Men, tizen, olardan çarılıp Şu çirge çit kıldım” ⁸	“Onlar orada söyleşip Orada yerleşip kaldılar. Ben, şairiniz, onlardan ayrılıp, Bu yere gelip yerleştim.”
--	--

Kazak Türkleri arasında da anlatılan Alpamıs destanının bir eş-metninin bitiş kalıbı:

“Munan da küder üzgen jok, Bir jıl da eki baradı. Erlıkpen cetti muratka Enbektin bolıp bayanı. Tınlagan halık, riza bop, Osıman bitti ayağı.” ⁹	“Bununla da ümit kesildiği yok, Bir yılda iki kez vardı. Yiğitliğiyle yetti murada Hizmetin olmuş beyanı. Dinleyen halk memnun olup Bununla bitti ayağı”
--	---

Uygur Destanlarından Hemra ve Hurlıka’da sonuç kalıbı:

“Her kişi mehnat tartsa ahir rahat körerler, vallahu alem”¹⁰
“Her kim ki mihnet çekerse, sonunda rahat görür, vallahü’l alem”.

Aynı destanın başka bir eş-metninin sonuç kalıbı da değişiktir:

⁷ Dövletyar, Gurbanali-Magrupi, s.178.

⁸ Alıptıg Nımahtar, Destancı:S.P.Kadışev, Derleyen:T.G.Taçeyeva, s.133.

⁹ Karafin,E.-Hasanov, M., Kazak Edebiyeti, s.126.

¹⁰ Uygur Folklorinin Antologiyası, s.182.

“Sadaketge nişan bolup şundin biri, *Sadakate nişan olup o
zamandan beri*
Hurlika Hemracannin nami kaldı. *Hurlika, Hemracan'ın namı
kaldı.*
Şum niyet, hiyanetkar, peyli haram, *Kötü niyetli, hain, kötü huylu*
Eskerşah Nurdiñşahdin savak kaldı.”¹¹ *Askerşah Nurdiñşah'tan ders
kaldı.”*

Uygur Türkleri arasında da anlatılan Garip-Senem destanının bitiş kalıbı:

“Şundin başlap Garib ve Senemnin kıssesi alemni zilzilige keltürüp
Perhat-Şirin, Leyli-Mecnun, Vamuk-Hüzra, Yusuf-Zileyha, Tahir-
Zührelerde ehli heliknin dilige püküldi.”¹²

“*Bundan itibaren Garip ve Senem'in hikâyesi alemini sarsıp Ferhat-
Şirin, Leyla-Mecnun, Vamık-Azra, Yusuf-Züleyha, Tahir-Zühreler gibi
halkın ustalarının diline yayıldı.*”

Özbek Türkleri arasında yaygın olan Alpamiş destanının Fazıl
Yoldaşoğlu eş-metninin bitiş kalıbı:

“Şuytip tapgan murad-maksadlarini, *“Böyle buldu murat-
maksatlarını*
Fazıl şair aytar bilganlarini. *Fazıl şair söyler bildiklerini.*
Bu sözlarnin biri yalğan, biri çin, *Bu sözlerin biri yalan, biri
gerçek,*
Vakti huşlik bilan ötsin kurgan kün, *Hoş vakit ile geçsin bildirilen
gün,*
Eblab-seblab aytgan sözüm boldi şul. *Bulup-buluşturup söylediğim
sözüm oldu böyle,*
Hay desan, keledi söznin makuli, *Hey desen, gelir sözün uygunu,*
Şair bular bilin adam fakiri, *Şair bunlar bilin insanın fakiri,*
Şuytib ada boldi gapnin ahiri.”¹³ *Böylece eda oldu sözün ahiri.”*

¹¹ **Uygur Helik Destanliri** (Der:Abdukerim Rahman), s.236.

¹² **a.g.e.**, s.297.

¹³ **Alpamiş II**, (Fazıl Yoldaşoğlu metni, Der.:Mahmud Zarifov), s.218.

Altay Destanlarından Kozın-Erkeş'in bitiş kalıbı:

“Onoydo amır curtadı, Süünçili cırgadı. Ol orto çörçögim bojodı” ¹⁴	“ <i>Rahat ömür yaşadı, Mutlulukla eğlendi. İşte tam bu sırada destanım bitti.</i> ”
--	--

Ak-Tayçı Destanında:

“Ukkanım la ol bolgon edi. Ulustar mege tarımbazın Uyuktagandar turup canzın.” ¹⁵	“ <i>Duyduğum bu kadardı, İnsanlar bana darılmasın Uyuyanlar uyansın.</i> ”
--	---

Altay-Buuçay Destanında:

“Ol künnen ala emdige Olordın cırgalı bojogolok. Ulu iydelü Altay-Buuçay, Ulustar sanaazınan çıkkan cok. On üyege çörçök boldı, Oduş üyede kojongo kirdi. Albatı onı minayda maktayt: Kanattu bütken kamçı-ceeren Kaçan da bolzo karıbazın Kalıkka karu Altay-Buuçay Kaça üyege undilbazın!” ¹⁶	“ <i>O günden alıp şimdiye kadar Onların eğlencesi bitmedi. Ulu güçlü Altay-Buuçay İnsanların düşüncesinden çıkmadı. On nesle destan oldu, Otuz neslin kojonuna girdi. Halk onu şöyle övdü: Kanatlı yaratılışlı kamçı-ceeren Hiç bir zaman yaşlanmasın! Halkın sevgilisi Altay-Buuçay Uzun nesiller boyu unutulmasın!</i> ”
--	---

Kökin-Erkey Destanında bitiş kalıbı:

“Ukkanım mında bojodı. Ulustar mege tarımbagar. Caragan cakşı çörçök bolzo, Cajına undıbay aydaşıp cüriger. Carabagan çörçök bolzo, Cetpezi nede-aydıp beriger” ¹⁷	“ <i>Duyduklarım burada bitti. İnsanlar bana darılmayın. Eğer bu destanı beğendiyseniz, Ömrünüzün sonuna kadar anlatın. Eğer bu destanı beğenmediyseniz, Eksiği nerde-söyleyiverin.</i> ”
--	---

¹⁴ Dilek, İbrahim, *Altay Destanları*, s.305.

¹⁵ a.g.e., s.171.

¹⁶ a.g.e., s.228

¹⁷ a.g.e., s.199.

Er-Samır Destanında:

“Çörçögim menin kıska dep, Çörçöktöbögör, ugala. Ukkanım la bu edi, Uçı bolboy, bayla!” ¹⁸	“Destanım benim kıska diye, Nazlanmayın, dinleyin. Duyduğum bu kadardı, Galiba ötesi yok!
--	--

Başkurt destanlarından Ural Batır'da:

“... Kart säsäñ ana şulay üze yaşägän yerzeñ baylığına, maturlığına hoklanıp kobayır äytä. Tap bına şul vakıtta Ural batır üze don'ya kuya.....Ana şul tavğa halık Ural tigän isem birgän dä inde....”¹⁹
(İhtiyar ozan, işte böyle kendi yaşadığı yerin zenginliğine, güzelliğine şatlanıp kobayır söylemiş. Tam işte bu sırada Ural Batır, ölmüş....İşte o dağa halk Ural diye ad vermiş...”²⁰

Karakalpak Türklerinden derlenen Kırk Kız Destanının bitiş kalıbı ise oldukça uzundur:

“Bunu tınlagan halayık, Siz de cetin muratka. Cüre almagan karşı cavdan Ketken tenizlerden, tavdan, Bul destannın evel bası, Kalıptı Ciyen cıraydan, Paşa, hanlar kabıl almay, Bul kırık kızdın destanın, Karakalpak halkında, Cırlagan eken Dayılbay, Onnan berman sorasan, Üş yüz cıl ötti azında, Bolganlar köp bayazında,	<i>Bunu dinleyen halk, Siz de yetin murada. Gidilemeyen karşı yerlerden, Geniş denizlerden, Bu destanın ilk başı Kalmış Ciyen şairden, Padişahlar, hanlar kabul etmemiş Bu kırık kızın destanını, Karakalpak halkında Söylemiş Dayılbay, Ona ferman sorarsan, Üç yüz yıl geçti en azından. Olanların hepsi beyanında,</i>
---	---

¹⁸ a.g.e, s.111.

¹⁹ Ergun, Metin-İbrahimov Gaynilislam, **Başkurt Halk Destanları**, s.69.

²⁰ a.g.e., s.81

Umıtılmay halık avuzında, Bir kanşası kalgan eken. Karakalpak altı sanav, Barlasan mekanı anav, Bir neşe cıl cırlaptı, Kıtayda Aytımbet cırav, Cetispedi koldan kolga, El gezip ötti berkulla, Bul destandı cırlagan, Atı Ebdirasuvlu lakabın Sorasan “Kel bala”, Onnan berman sorasan, Meplendi adam-adamnan, Şekirt bolıp üyrendim, Ustazım Ebdir cıravdan, Kırık bir cıl ötti aradan. Şıkkın çok ciger-sanamnan. Halıkka otız bes cıl aytım, Tınladı halkım tolayım, Bul kırık kızdın dastanın Halıkka tolık carattım, Ömirlikke talabı. Kosıktın colın barlagan, Kırık bes cıllık ömirim, Kosık uşın arnagan, Karakalpaktı aralap, Otız altı cıl cırlagan, Karakalpak ken caylavı, Maylı balta kıpşak sanavı Karakalpaktın cıravı, Kıyas cırav torlagan. Şaşkan halayıkka dabil, İzlegeni destan, nakıl, Cazıp algan Kırık Kızdı Bilimpaz Maksetov Kabil,	<i>Unutulmuyor halk ağzında, Bir kısmı kalmış, Karakalpak altı bölük, Gözlersen mekanı şu. Bir çok yıl söylemiş, Hitay’da Aytımbet şair, Ulaşmadı elden ele, İl gezip geçti sözle, Bu destanı söyleyenin, Adı Ebdiras oğlu, lakabını Sorarsan “Kel bala”, Ondan ferman sorarsan Kıymetlendi adamdan adama, Şakirt olup öğrendim, Ustam Ebdir şairden. Kırk bir yıl geçti aradan. Çıktığı yok ciğerimden-sinemden. Halka otuz beş yıldır söyledim, Dinledi halkım çoğunlukla, Bu kırık kızdın destanını Halka tam beğendirdim, Ömürlük dileği. Şiirin yolunu gözleyen Kırk beş yıllık ömrüm Şiir için ayrılmış. Karakalpak’ı gezip Otuz yıl şiir söylemiş, Karakalpak’ın geniş mekanını, Yağlı baltalı Kıpçak boyunu, Karakalpak’ın şairi Kıyas şair dolaşmış. Dağılan halka davul, Aradığı destan, masal, Yazıp derleyen Kırık Kızı Bilim adamı Maksetov Kabil,</i>
---	---

Şın cürekten gayrat saldı, *Can-ı gönülden gayret etti,*
 Cumısına miyri kandı, *Vazifesini yerine getirdi,*
 Bilimpaz Maksetov Kabil, *Bilim adamı Maksetov Kabil,*
 Öz avzımnan cazıp aldı.”²¹ *Kendi ağzımdan yazıp derledi.”*

Sonuç:

Değerlendirdiğimiz metinlerde destanların bitiş kalıplarında şu temalara yer verildiği görülmektedir:

- 1- Şairin kendini övmesi veya kendinden bahsetmesi (Manas, Alpamış)
- 2- Destanların günümüze nasıl geldiği (Bozton)
- 3- Destanın nerelerde anlatıldığı ve durumu (Aşık Garip, Garip-Senem, Altay-Buuçay, Alpamış)
- 4- Dua (Göroğlu, Kırk Kız)
- 5- Tarih (Edige Biy)
- 6- Kahramanların, şairlerin ve kendisinin durumu (Altın Cüs, Alpamış, Kozın-Erkeş, Kozıkörpeç, Kırk Kız)
- 7- Kahramanın kendi sözleri (Dövletyar)
- 8- Dünya ile ilgili genel inanışlar, değerlendirmeler (Hemra-Hurlika'nın birinci eş-metni)
- 9- Kahramanların iyilik kötülükleri doğrultusunda akıbetleri (Hemra-Hurlika'nın ikinci eş-metin örneği)
- 10- Destanın bittiğinin haber verilmesi (Alpamış, Kozın-Erkeş)
- 11- Dinleyenlere hitap veya sitem (Ak-Taycı, Kökin-Erkey, Er-Samır)
- 12- Kahramanla bağlantılı bir coğrafyanın ismi (Ural Batır)

Destanın eş-metinlerinde bitiş kalıbı değiştiği gibi, destan anlatıcısının -Kırk Kız Destanında olduğu gibi- kontekse göre bu kalıpları değiştirdiği de görülmektedir.

Tabii ki destanların bitiş kalıpları üzerinde yukarıda verdiğimiz örnekler, bir genelleme yapabilmek için yeterli değildir. Bu çalışmanın, benzer çalışmalarla birlikte Türk Destan geleneği içinde şekillenen destanî üslup ile ilgili ayrıntıların belirlenmesine katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

²¹ **Kırk Kız**, s.176.

Faydalanılan Kaynaklar:

ORAZBAKOĞLU, Sagımbay (1995), Manas, Bişkek, Muras Yay., C.II, S.379.

TOKTOGULOV, Akmat, Bozton, (Türk Dünyası Destanları Projesi, Yayınlanmamış Metin), C.II, s.679-680.

Kırım-Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı (1992), Taşkent, s.112.

Görogli (1990), Aşgabat, s.248.

Dövletyar (1978), .Gurbanali-Magrupi, Aşgabat, s.178.

Alıptıg Nımahtar (1987), Destancı:S.P.Kadışev, Derleyen:T.G.Taçeyeva, Ağban, s.133.

KARAFİN,E.-HASANOV, M.(1986), Kazak Edebiyeti, Almatı, s.126.

Uygur Folklorinin Antologiyası (1988), Almatı, s.182.

Uygur Helik Destanliri (1981), Der:Abdukerim Rahman, Sincan, s.236.

Alpamış II (1993), Fazıl Yoldaşoğlu metni, Der.:Mahmud Zarifov, Taşkent, s.218.

Dilek, İbrahim tarafından Türk Dünyası Destanları projesi için hazırlanan henüz yayımlanmamış metin, s.106.

Ergun, Metin-İbrahimov Gaynilislam (2000), Başkurt Halk Destanları, Ankara.

Kırık Kız (1993), Nökis.